

УДК 81'1'23: 811.16

**СТРУКТУРА КОГНІТИВНОЇ КАТЕГОРІЇ
КРИЗЬ ПРИЗМУ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ
(НА МАТЕРІАЛІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ)**

Світлана МАРТИНЕК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: s.v.martinek@gmail.com
Кафедра загального мовознавства*

У статті досліджені структури когнітивних категорій за результатами асоціативних експериментів із носіями української, білоруської, болгарської, польської та російської мов. Виявлено психологічно релевантні прототипні центри категорій ПТАХ і ДЕРЕВО у свідомості носіїв цих мов.

Ключові слова: когнітивна категорія, прототип, асоціативний експеримент.

Наріжним каменем сучасної когнітивної науки стало вчення про категоризацію, започатковане у працях пізнього Л. Вітгенштайна¹ і Е. Рош². Між цими двома віхами на шляху розвитку когнітивної науки висловлювалися й інші цікаві ідеї. Зокрема, Л. Заде³ розпочав дослідження категорій із розмитими межами і створив теорію нечіткої логіки і нечітких множин, а дослідження назв кольорів Б. Берліна і П. Кея⁴ емпірично підтвердили ідею центральності і ступенів членства у категорії. Запропоновані цими та іншими дослідниками⁵ ідеї спонукали Е. Рош висловити припущення про те, що мислення загалом організоване в термінах прототипів і структур базового рівня.

Прототипний підхід до категорій протиставляється класичному, який, на думку Дж. Тейлора, властивий структуралістському і генеративному напрямам у мовознавстві⁶. За такого підходу членство у категорії визначається за допомогою рис необхідних і достатніх, причому ці риси є бінарними за принципом “все або нічого”, тому всі елементи категорії рівноправні – нема гірших або кращих представників категорії і сумнівних

¹ Wittgenstein L. Philosophical Investigations. Blackwell Publishing. 1953/2001.

² Rosch E., Mervis C.B., Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology*. 1975. Vol.7. № 4. P. 573–605; Rosch E.H. Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology*. 1975. № 104. P.199–233; Rosch E. Principles of Categorization // *Cognition and Categorization*. Hillsdale. 1978. P.27–48.

³ Zadeh L.A. Fuzzy sets and systems // *System Theory*. Brooklyn-New York. 1965. P.29–39.

⁴ Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Berkeley, 1969.

⁵ Див. огляд у Лакоффа Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. Москва, 2004. С.31.

⁶ Taylor J.R. Kategoryzacja w języku. Prototypy w teorii językoznawczej. Kraków, 2001. S.46–47.

об'єктів, що належали б до категорій лише певною мірою, а самим категоріям притаманні чіткі межі.

Прототипний підхід, навпаки, характеризується ідеями *родинної подібності*⁷ (члени категорії можуть бути пов'язані один з одним без того, щоб усі вони мали якісь спільні властивості), *центральноності* ("деякі члени категорії можуть бути "кращими прикладами" цієї категорії, ніж інші") і *ступеня центральноності* ("члени, що безумовно входять до певної категорії, можуть бути більш або менш центральними"), *ступеня членства* ("принаймні, деякі з категорій мають ступені членства і не мають чітких меж"), *базового рівня категоризації* ("категорії не лише організовані в ієрархію від найзагальніших до найконкретніших, а й упорядковані таким чином, що базові з когнітивної точки зору категорії перебувають "у центрі" ієрархії "загальне – конкретне". Генералізація відбувається у напрямі "вгору" від базового рівня, а спеціалізація – "вниз", *первинності базового рівня* ("категорії базового рівня функціонально і епістемологічно первинні у відношенні до наступних чинників: цілісно образне (гештальтне) сприйняття, формування образів, рухова активність, організація знань, легкість когнітивного оперування (вивчення, пізнання, запам'ятовування тощо) і легкість мовного вираження"), *"метонімічного" мислення* ("частина категорії (тобто член або субкатегорія) може заміщати цілу категорію у деяких мисленневих процесах") тощо⁸.

Незважаючи на наявність цих чітко сформульованих загальних положень, поняття прототипу досі залишається не до кінця визначеним, що зумовлює актуальність досліджень зазначеної проблеми. Об'єктом дослідження є категоризація натуральних класів, а метою - визначення прототипного ядра цих категорій за результатами асоціативних експериментів із носіями української, білоруської, болгарської, польської і російської мов.

Теорія прототипів із моменту свого виникнення зазнала суттєвих змін. По-перше, погляди самої Е. Рош пройшли певну еволюцію. Спираючись на її статтю⁹, Дж. Лакофф виокремив три етапи розвитку уявлень Е. Рош про категоризацію:

1) із кінця 1960-х до початку 1970-х років. Е. Рош вважає, що прототипи – це перцептивно виділені, тобто найпомітніші речі, такі, які люди найкраще запам'ятовують і на підставі знання про які люди здатні робити висновки про інші члени категорії (генералізація стимулу);

2) початок–середина 1970-х. Е. Рош розглядає ймовірність того, що прототипні ефекти можуть забезпечити опис внутрішньої структури категорії, а рейтинг репрезентативності прикладів може безпосередньо відображати внутрішню структуру категорії в ментальній репрезентації¹⁰;

3) кінець 1970-х. Е. Рош відмовляється від такої інтерпретації своїх експериментів і доходить висновку, що прототипні ефекти не дають змоги повністю визначити ментальні репрезентації¹¹.

У статті "Принципи категоризації"¹² Е. Рош застерігає від надмірного захоплення прототипами. По-перше, пише вона, прототип – це "зручна граматична фікція; насправді йдеться лише про оцінку ступеня прототипності. ...Говорити стосовно категорій

⁷ Це поняття вперше запроваджено Л. Вітгенштайном у його "Філософських дослідженнях", що вийшли через два роки після його смерті – у 1953 році. Див. *Витгенштейн Л.* Философские исследования // Витгенштейн Л. Философские работы. Ч. I. Москва, 1994. С.110–111.

⁸ *Лакофф Дж.* Женщины, огонь и опасные вещи. С.28–29.

⁹ *Rosch E.H.* Coherences and categorization: A historical view // The development of language and language researches: Essays in honor of Roger Brown. Hillsdale, NJ. 1988. P.373–392.

¹⁰ *Rosch E.H.* Cognitive representations of semantic categories. Journal of Experimental Psychology. 1975. № 104. P.199–233.

¹¹ *Лакофф Дж.* Женщины, огонь и опасные вещи. С.67.

¹² *Rosch E.* Principles of Categorization // Cognition and Categorization. Hillsdale. 1978. P.27–48.

природної мови про певну сутність, що вона є прототипом, означає або невірно інтерпретувати емпіричні дані, або імпліцитно мати на увазі теорії ментальної репрезентації". По-друге, прототипи "не утворюють жодної визначеної моделі обробки даних для категорій". А по-третє, Е. Рош зазначає, що хоча раніше вона вважала, ніби категорії можуть бути репрезентовані через прототипи, які є найбільш репрезентативними для певної категорії і найменш репрезентативні для об'єктів за межами цієї категорії¹³, тепер вона думає, що прототипи не становлять теорії репрезентації категорій: "факти, що стосуються прототипів, можуть лише обмежувати, але не визначати моделі репрезентації"¹⁴.

Попри всі ці уточнення, дискусія триває. Перше питання, що виникає у зв'язку з проблемою визначення прототипу і його застосуванням у лінгвістичних дослідженнях, це питання вибору між гіпотезами прототипу і семантичних ознак. Погляди вчених на цю проблему суттєво різняться. Так, І. Хофман вважає, що "подібність до прототипу і, відповідно, належність до певного класу можна... звести до збігу або незбігу ознак", а прототипна репрезентація становить, таким чином, "не що інше, як запам'ятовування множини об'єктів за допомогою набору ознак, що характеризує всю множину загалом. А отже, ідея понятійних прототипів зводиться до гіпотези репрезентації ознак"¹⁵. Проте Е. Рош зазначає, що "стверджувати, що базові категорії предметів відповідають кластерам сприйманих атрибутів, - це не те саме, що вважати кластери атрибутів дискретними"¹⁶. Отже, йдеться не про заперечення атрибутів як таких, а про те, що категорії не визначаються сукупністю необхідних і достатніх ознак, як це було прийнято у класичному підході до категоризації.

Д. Герертс¹⁷ пропонує, здавалося б, компромісне рішення: він висловлює думку, що *родинна подібність* проявляється на інтенціональному рівні, а *центральність* і *ступінь членства* в категорії стосуються референційної, екстенціональної будови категорії.

А. Вежбицька наполягає на необхідності "синтезу двох традицій"¹⁸, оскільки прототипи "можуть допомогти нам побудувати кращі, глибші визначення, орієнтовані на людську концептуалізацію реальності, відображену і втілену в мові"¹⁹. Проте вона не погоджується з тим, що межі категорій є нечіткими: "Не зовсім зрозуміло, як ці міркування можна узгодити з абсолютно чіткою інтуїцією мовців, що кажан, безумовно, НЕ Є птахом, а страус Є - "дивним" птахом, нетиповим птахом, але птахом". Звідси можна зробити висновок, вважає вона, протилежний тому, якого дійшов Дж. Лакофф: "Кажанів, які не мають пір'я, не мають дзьобів, не несуть яєць, не відносять до птахів, тому що пір'я, дзьоби і яйця вважаються НЕОБХІДНИМИ (а не просто прототипними) ознаками поняття птах..."²⁰. Проте той факт, що кажан - не птах (як і те, що кит - не риба), стає нам відомим здебільшого вже у школі. Російські прислів'я *Куриця - не птиця, жєницина - не человек і Куриця - не птица, Польшиа - не заграница* підтверджують той факт, що не лише "пір'я, дзьоби і яйця" важливі для визначення приналежності до категорії ПТАХ, а й здатність літати. Про це свідчать також результати асоціативного експерименту. Зокрема, стимул **птах** викликав більше реакцій, що експлікують здатність прототипного птаха літати (*літає* 3%, *політ* 2,5%, *летіти* 1%;

¹³ Rosch E., Mervis C.B., Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology*. 1975. Vol.7. № 4. P. 573-605.

¹⁴ Rosch E. *Zasady kategoryzacji* // *Etnolingwistyka*. 2005. № 17. S.27.

¹⁵ Хофман И. *Активная память*. Москва, 1986. С.80.

¹⁶ Rosch E. *Zasady kategoryzacji*. S.21.

¹⁷ Geeraerts D. Prototype theory. Prospects and problems of prototype theory // *Cognitive linguistics: basic readings*. Berlin, 2006. P.146-149.

¹⁸ Вежбицкая А. Прототипы и инварианты // А. Вежбицкая. *Язык. Культура. Познание*. Москва, 1997. С.201.

¹⁹ Там само. С.226.

²⁰ Там само. С.205.

* Тут і далі стимули подано **півжирним** шрифтом, а реакції - *курсивом*.

високо літаючий, літаючий 0,5%), а також наявність крил (*крилатий* 1,5%, *крила* 0,5%)*, ніж тих ознак, які А. Вежбицька вважає необхідними (*пір'я* 0,5%)²¹; порівн. також реакції на стимул *птиця* – *летит* 6%, *летає* 3%, *полет* 1% – з одного боку, і реакцію *перья* 2%²² – з другого. Інші ознаки, які А. Вежбицька вважає необхідними, не були експліковані, проте порівняно незначна частотність або відсутність експлікацій цих ознак не свідчить про те, що їх нема у свідомості мовця, просто для мовців вони не настільки яскраві, як здатність птаха до польоту.

Крім того, дослідниця зауважує, що в австралійській мові нунгубую найближчий еквівалент англійського слова *bird* дійсно охоплює кажанів і цвіркунів, а еквівалент цього ж слова у мові варлпірі може позначати як кажана, так і ему²³. Останній факт, на нашу думку, є підтвердженням ідеї центральності і ступеня членства у категорії. Можна припустити, що саме категоризація периферійних членів категорій у різних мовах не збігається, так що в одній мові маргінальні члени потрапляють до однієї категорії, а в іншій – до “суміжної”. Зіставні дослідження дали б змогу знайти багато підтверджень цього факту. Наприклад, *письмовий стіл*, який, радше, є периферійним членом категорії СТІЛ в українській мові, в англійській мові входить до категорії DESK, а *обідній стіл*, який інтуїтивно становить центральний член категорії СТІЛ для української мови, в англійській мові належить до категорії TABLE. Таким чином, нечіткість меж категорій стає підґрунтям для виникнення надзвичайно цікавих ефектів, що проявляються у міжмовному зіставленні.

Іншою цікавою проблемою у дослідженні прототипу є його зв'язок із такими явищами, як частотність і помітність (*salience*)²⁴. Згідно з визначенням Е. Рош, прототипи категорії становлять “найчастіші випадки категоріальної приналежності”²⁵. Але Д. Геррертс зазначає, що теорія прототипів постійно має справу з феноменом помітності, яскравості, саме тут “стикаються структура й уживання”, а отже, частотність – не єдиний фактор, що визначає прототипність, оскільки виникнення прототипних ефектів пов'язане також із найяскравішими, найпомітнішими прикладами²⁶. Д. Глін у зв'язку із цим зауважує, що хоча “хтось може вважати, що частотність є показником продуктивності або укоріненості (*entrenchment*), важко стверджувати, що частотність прямо пов'язана з помітністю”, і висловлює припущення, що частотність може бути показником окремих типів помітності, але не всіх²⁷.

Цікавими у цьому плані є реакції на стимул *птаха* у носіїв української мови і культури порівняно з реакціями на стимул *птица* у носіїв російської мови. Можна припустити, що найчастотнішою реакцією буде власне експлікація кращого, найпомітнішого представника цієї категорії. В експерименті з носіями української мови частина реакцій становить назви різних птахів: *орел* 20,6%; *голуб* 15,1%; *сокіл* 6,5%; *лелека* 5%; *горобець* 3%; *яструб* 2%; *соловей*, *сорока* – по 1,5%; *беркут*, *ворон*, *ворона*, *дятел*, *курка*, *фенікс*, *чайка* – по 1%; *бузьок*, *горобчик*, *зозуля*, *індик*, *колір*, *ластівка*, *лебідь*, *пануга*, *півень*, *полярна сова*, *попугай*, *синичка*, *фазан*, *шпак* – по 0,5%²⁸.

²¹ Мартінек С. Український асоціативний словник: У 2-х т. Т.1. Львів, 2007. С.264. Далі – УАС.

²² Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А., Уфимцева Н.В., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Русский ассоциативный словарь: В 2-х т. Т.1. От стимула к реакции. Москва, 2002. С.530. Далі – РАС.

²³ Вежбицькая А. Прототипы и инварианты. С.227.

²⁴ Див. Glynn D. Corpus-driven Cognitive Semantics. Introduction to the field // Quantitative methods in cognitive semantics: corpus-driven approaches. Berlin - New York. 2010. P.15.

²⁵ Rosch E. Zasadny kategoryzacji. S.22.

²⁶ Geeraerts D. Salience phenomena in the lexicon. A typology // Meaning and cognition: a multidisciplinary approach/ Amsterdam, 2000. P.79, 80, 85.

²⁷ Glynn D. Corpus-driven Cognitive Semantics. Introduction to the field. P. 14. Порівн. із думкою Дж. Лакоффа про те, що прототипні ефекти можуть бути зумовлені дією різних чинників. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. С.70.

²⁸ УАС. Т. 1. С.264.

Згадаємо у зв'язку із цим слова Е. Рош про те, що “можна говорити лише про оцінку ступеня прототипності”²⁹. Якщо ступінь прототипності, як і належності до центру або периферії категорії, є поняттям градаційним, то можна зробити висновок, що частотність реакцій *орел, голуб, сокіл...* є відображенням різного ступеня прототипності цих членів категорії.

Але чи є показчик частотності завжди надійним у визначенні прототипу? Очевидно, що *орел* як представник групи хижих птахів не становить *єдиного* репрезентативного прототипу для всієї категорії, а висока частотність згаданої реакції пояснюється яскравістю, помітністю цього члена категорії, його функціонуванням як символу української етнокультури³⁰.

Асоціативні реакції на стимул **птиця** також не дають змоги чітко визначити прототип відповідної категорії, керуючись лише показником частотності: *куриця* 7%, *орел* 4%, *воробей, синиця, страус, Фенікс* - по 3%, *дятел, журавль, какаду* - по 2%, *ворона, голубь, грач, гусь, жаворонок, лебедь, петух, скворець, сокол, соловей, утка* - по 1%³¹. Висока частотність реакції *куриця* в експерименті з носіями російської мови, найімовірніше, пояснюється наявністю згаданих прислів'їв.

Отже, частотність реакцій в експерименті залежить від дії різних чинників, зокрема від наявності усталених виразів, які зазвичай призводять до виникнення надзвичайно частотних реакцій. Крім того, рейтинг певного члена у категорії, його значущість для носіїв певної мови і культури залежать від того, чи виконує він функції символу в цій культурі. Тому робити висновок про те, який саме предмет або явище становить прототип категорії, на підставі лише частотності отриманих реакцій можна не завжди.

Складнощі у визначенні поняття прототипу не обмежуються вже описаними. Як зазначає Дж. Тейлор, елементи отримують право належності до категорії завдяки своїй подібності до прототипу, тобто, чим ближчі вони до прототипу, тим ближчу до центру позицію займають у категорії³². Проте критерій подібності не є чітко визначеним.

Дж. Тейлор пропонує замислитися над подібністю між котами й псами. Хоча їм притаманна певна схожість, ми не розглядаємо котів навіть як маргінальних членів категорії ПЕС. Причина цього - неоднакова вагомість атрибутів, частину яких можна просто проігнорувати³³. Так, гавкання, на думку Дж. Тейлора, становить важливий атрибут для категорії ПЕС³⁴. Варто зазначити, що результати асоціативних експериментів із носіями як англійської, так і української мов підтверджують цю думку: **dog** - *bark* 3%³⁵, **пес** - *гавкає* 1,4%, *гав* 0,9%, *гавкання, гавкати, гавкіт* - по 0,5%, а **собака** - реакції *гавкає* 1,9%, *гавкіт* 1%, *гав, гав-гав, гавкання* - по 0,5%³⁶.

Наступне питання Дж. Тейлора: чи завжди існування чіткої межі заперечує поняття прототипу? Дослідник вважає, що не обов'язково, а для категорій натуральних класів типовою буває власне наявність чіткої межі, як у випадку псів і котів. На його думку, можна довести, що категорія ПТАХ так само має чіткі межі, оскільки пінгвін - все ж таки птах³⁷. Але у цьому випадку він не надає належного значення тому факту, що коти і пси, з одного боку, а птах - з другого, перебувають на різних рівнях категоризації. Крім того, як показують результати асоціативного експерименту, в деяких випадках мовці не можуть точно кваліфікувати, до якої категорії віднести те або інше явище, і це стосується власне

²⁹ Rosch E. *Zasady kategoryzacji* // *Etnolingwistyka*. 2005. № 17. S.27.

³⁰ Жайворонко В. *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ, 2006. С. 420-421.

³¹ РАС. Т.1. С.530.

³² Taylor J.R. *Kategoryzacja w języku*. S.94.

³³ Ibid. S.97.

³⁴ Ibid. S.98.

³⁵ The Edinburgh Associative Thesaurus // <http://www.eat.rl.ac.uk/>.

³⁶ УАС. Т.1. С.225, 290.

³⁷ Taylor J.R. *Kategoryzacja w języku*. S.99.

категорій натуральних класів. Наприклад, стимул **верба** викликає реакції *дерево* 35,6% і *кущ* 0,5%, **калина** – *дерево* 7,3% і *кущ* 3,2%³⁸, порівн. також **верба** – *дерево* 18,4% і *куст, кусты* – по 1%; **калина** – *дерево* 1% і *куст* 1%³⁹. Це явище підтверджує той факт, що межі категорії ДЕРЕВО є розмитими і маргінальні члени цієї категорії можуть легко переходити до іншої, “сусідньої” категорії.

Якщо Дж. Тейлор вважає, що розширення категорії відбувається за подібністю з прототипом, а отже, членство у категорії визначається власне за цим критерієм, то Р. Ленекер доводить, що розширення на підставі прототипу взаємодіє з іншим механізмом, а саме – з деталізацією схеми. Так, стверджує він, прототип “становить типовий приклад категорії, інші ж елементи включаються до неї на підставі подібності, яка спостерігається між ними і прототипом; є ступені приналежності, які ґрунтуються на ступенях подібності”⁴⁰. Проте існує також схема, що “є абстрактною характеристикою, повні-

стю сумісною з усіма членами категорії, яка через неї визначається (тому приналежність не є питанням ступеня); це є інтегрована структура, яка втілює сукупність своїх елементів – понять більш детальних, що контрастують між собою як деталізації схеми”⁴¹.

Схеми можуть створювати ієрархії в межах категорії у поєднанні з розширенням на підставі прототипів. Р. Ленекер розглядає спосіб, яким формується категорія ДЕРЕВО⁴². Людина, яка починає вивчати мову, спочатку асоціює дерево з конкретними прикладами великих рослин, що скидають листя, наприклад, дубами, в’язами, кленами. Із цих прикладів поступово виділяються інші схематичні уявлення про спільні для дерев властивості. Це буде ДЕРЕВО¹, що виконує у цей момент роль прототипу. Потім до категорії починають входити сосни, оскільки вони нагадують прототип, хоч і не повністю узгоджуються зі схемою ДЕРЕВО¹ – наприклад, не мають листя. Коли до категорії увійдуть сосни, сформується схема ДЕРЕВО², яка буде репрезентувати те, що є спільним для ДЕРЕВО¹ і сосен, наприклад, висота і наявність стовбура з гілками. ДЕРЕВО² далі слугує як прототип для розширення категорії на пальмові дерева, які мають високий стовбур, проте не мають гілок. Подібність між ДЕРЕВО² і пальмами приводить до ще більш абстрактної схеми – ДЕРЕВО³. Можлива подальша деталізація категорії, наприклад, виокремлення плодівих дерев як підсхеми ДЕРЕВО¹. Натомість, ДЕРЕВО² виконує функцію прототипу для метафоричного розширення, унаслідок якого виникають генеалогічне або словотвірне дерево у зв’язку з його розгалуженою будовою.

Цікавими у цьому відношенні є результати асоціативних експериментів із носіями української, білоруської, болгарської, польської, російської мов. Значна кількість реакцій експлікує центральну частину категорії ДЕРЕВО, де різні види дерев характеризуються різним ступенем прототипності, і периферійну частину категорії, між якими важко, якщо взагалі можливо, провести чітку межу:

дерево – дуб 18,2%, береза 6% і берізка 0,5%; липа 5%; яблуня 3,4%; клен 2,5%; каштан, сосна – по 2%, бук, верба, калина, черешня – по 1,5%; ясен 1% і ясень 0,5%; ялина, ялинка, бамбук, вільха, кипарис, осика, тополя, фікус, явір – по 0,5%⁴³;

дрэва – дуб 9,5% і стары дуб 0,2%; бяроза 3,7% і береза 0,2%; клён 1,6%, сасна 1,4%, яблыня 1,2% і яблони 0,2%; ёлка, каштан, ліпа – по 0,5%, асіна, груша – по 0,3%, баабаб, бамбук, граб; дуб, вялікі, шырокі; дуб, каштан; дуб, клён; ёлка, дуб; ива, сосна, таполя, эўкаліпт – по 0,2%⁴⁴;

³⁸ УАС. Т. 1. С.53 і 169.

³⁹ РАС. Т. 1. С.82.

⁴⁰ Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites. Stanford, 1987. P.371.

⁴¹ Ibid. P.371.

⁴² Ibid. P.373–388.

⁴³ Реакції на стимул **дерево** тут і далі наведені за УАС. Т. 1. С.102.

⁴⁴ Реакції на стимул **дрэва** тут і далі наведені за: Уфимцева Н.В., Черксова Г.А., Караулов Ю.Н., Тарасов Е.Ф. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. Москва, 2004. С.90.

дърво – дъб 4,3% і дъбово 0,3%; бук 2,1% і буково 0,1%; липа 1,4%; бор 1,1%, ела 1%; череша 0,7% і череша, черешово – по 0,1%; круша, явор – по 0,5%; тополя 0,4% і тополово 0,1%; орех 0,4%, бреза, палма, праскова – по 0,3%; чам 0,2% і чамово 0,1%; бамбуково, върба, габър, кипарис – по 0,2%; акация, ананас, Байкушева мура, банан, баобаб, брестово, дряново, дюля, кайсія, камелия, кедрово, кестен, кокосов орех, маслина, маслинено, орехово, портокалово, слива, черница, яворово, ясен – по 0,1%⁴⁵;

drzewo – dąb 4,5%, sosna 1,5%, lipa 1,1%, klon 0,7%, jabłoń, kasztan, kasztanowiec, sandałowе, siekiera, wierzba plonąca – по 0,4%*;

дерево – дуб 7,3%; береза 3,3%; баобаб 1,4%; липа, тополь – по 0,8%; сосна, яблоня – по 0,6%; дубовое, клен, пальма – по 0,4%; абрикосовое, банана, бук, вишня, груша, ель, зеленый дуб, калина, лимонное, осина, сирень, ясен – по 0,2%⁴⁶.

Оскільки “прототипність у межах категорії є усталеною в певній культурі”⁴⁷, не дивно, що для категорії ДЕРЕВО “найкращим” представником є дуб, значущість якого для носіїв слов’янських мов зумовлена тим, що він виконує функцію важливого культурного символу⁴⁸.

Привертає також увагу те, що склад членів категорії ДЕРЕВО в різних мовах (і, відповідно, культурах) дещо різниться. Зокрема, це стосується результатів експерименту з носіями болгарської мови, де ця категорія відрізняється не лише кількісним співвідношенням її членів, а й наявністю назв деяких південних рослин, відсутніх серед реакцій носіїв української, білоруської, польської і російської мов, а отже, екстенціонал категорії ДЕРЕВО в свідомості носіїв болгарської мови має свої особливості.

Деякі реакції (**дерево** – верба, калина 1,5%; бамбук, фікус – по 0,5%; **дрэва** – бамбук 0,2%; **дърво** – палма 0,3%; бамбуково 0,2%; ананас, банан, камелия, кокосов орех, маслина 0,1%; **дерево** – пальма 0,4%; банана, калина, лимонное, сирень 0,2% тощо) наочно демонструють розмитість меж категорій, оскільки в наївній картині світу вони потрапляють до категорії ДЕРЕВО, а в науковій відносяться до трав’янистих, деревовидних рослин, в окремих же випадках їх визначають без чіткої диференціації як “вічнозелені дерева і куці”⁴⁹, що свідчить про розпливчастість меж категорій не лише в “наївній” картині світу, а й у науковій.

Отримані в експериментах асоціативні реакції носіїв різних слов’янських мов демонструють суттєву подібність у стратегіях експлікації суміжних рівнів ієрархії категорії ДЕРЕВО. Але спочатку варто вказати на складність визначення приналежності ДЕРЕВА до певного рівня категоризації. Дж. Лакофф цитує усне зауваження Б. Берліна про те, що “треба розрізнити загальнолюдську здатність до категоризації базового рівня (що витікає зі спільних фізіологічних і психологічних чинників) і функціональну категоризацію базового рівня, яка додатково зумовлена чинниками, пов’язаними з культурою і спеціальною освітою”. На думку Б. Берліна, певні культури можуть недостатньою мірою використовувати людські здібності до категоризації, наприклад, здатність до гештальтного сприйняття. Тому категорію ДЕРЕВО мешканці міста можуть розглядати як таку, що відноситься до базового рівня⁵⁰.

⁴⁵ Реакції на стимул **дърво** тут і далі наведені за: Герганов Е. Болгарски норми на словесни асоциации. София, 1984. С.81–82.

* Тут і далі наведені реакції на стимул **drzewo**, отримані в асоціативному експерименті з носіями польської мови. Хочу принагідно висловити глибоку подяку професорам Я. Пузиніні, С. Небжеговській-Бартмінській, С. Бартмінському, докторам А. Глазу, Р. Гаваркевичу, Н. Коцибі і В. Ковальчуку за участь і допомогу у проведенні цього експерименту.

⁴⁶ Реакції на стимул **дерево** тут і далі наведені за РАС. Т.1. С.162.

⁴⁷ Rosch E. Zasady kategoryzacji. S.28.

⁴⁸ Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ, 2006. С.203–204.

⁴⁹ Див. Еленевский А. Г. Ботаника. Систематика высших, или наземных, растений: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва, 2006.

⁵⁰ Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. С.59–60.

Цікаво, що більшість реакцій називає найближчих за ієрархією представників цієї категорії, які належать до наступного нижчого рівня "наївної" класифікації (див. приклади вище). Лише незначна частина реакцій апелює до вищого рівня когнітивної ієрархії (**дерево** – рослина 1%; **дрэва** – расліна 0,3%; **дръво** – растение 1%; *вечно зелено* 0,1%, *горско дървено* 0,1%, *зелено растение* 0,1%; **drzewo** – roślina 3%, rośliny 0,4%; **дерево** – растение 0,8%, *растение 3-го яруса* 0,2%) або до когіпонімів

(**дерево** – куц 2,5%, *трава* 0,5%; **дрэва** – куст 1,6%; **дръво** – *трева* 0,4%, *храст* 0,3%, *храсти* 0,1%; **drzewo** – *krzak* 1,1%, *krzew* 0,4%; **дерево** – куст 1,5%, *трава* 0,4%). Реакції, що відображають подальшу деталізацію цієї ієрархії, так би мовити, через рівень, не зафіксовано. Лише в експерименті з носіями болгарської мови була зафіксована реакція *Байкушева мура* 0,1%, що є назвою найстарішого дерева в Болгарії, тому може розглядатися як взірєць для згаданої категорії⁵¹. Отже, перехід відбувається переважно на один крок "униз" – до наступного рівня категоризації*.

З іншого боку, отримані реакції підтверджують психологічну релевантність ідеї Р. Ленекара про схему як абстрактну характеристику, що втілює сукупність своїх елементів, котрі контрастують між собою як деталізації цієї основної схеми⁵². Абсолютна більшість реакцій експлікує схему ДЕРЕВО¹, яку, з огляду на це, можна вважати прототипною для категорії загалом:

дерево – зелене 10,3%, зелений 1,5%, корінь, крона, листя, стовбур – по 1%, зелена, зелень, коріння, листочки, листяне, ріст, сук – по 0,5%;

дрэва – зялёнае 7,9%; лісце 7,3%; лист 1,7%; зелень 1,4%; расце 1,1%; крона, лісты – по 0,9%; зялёны, кара, корань – по 0,8%; зялёная, карані, расці – по 0,6%; листва 0,5%; галіны, зеляніна, корні, лісце, листья, стаіць – по 0,3%; ветка, ветки; ветки, листья; з лісцем; галінка, галінкі, галлѣ, зялёнае, лісце; карэнні, лісток, лістота, разгалістае – по 0,2%;

дръво – *листа* 5,5%; *корен* 5,4%; *зелено* 4,6%; *клони* 3,5%; *корени, пън* – по 2%; *стъбло* 1,1%; *клон* 1%; *клонесто, корона* – по 0,8%; *разклонено* 0,6%; *зеленина, кора, широколистно* – по 0,3%; *лист, листо* – по 0,2%; *зелен, зелена корона, кичесто, клонаци, листа-клони, листа и клони, листо и корен, раззелено, разлистено* – по 0,1%;

drzewo – *liść* 9,3%, *liście* 7,4%, *zielone* 6,3%, *zieleń* 5,6%, *zielony* 3,3%, *kora, rosnać, rośnie* – по 1,9%, *korzeń* 1,5%, *liściaste, owoc* – по 1,1%, *gałąź, gałęzie, pień* – по 0,7%, *konar, korona, korona drzewa, korzenie, stoi* – по 0,4%;

дерево – *зеленое* 8,4%; *растет* 2,3%; *ветвистое, листья* – по 1,3%; *ствол* 1,1%; *лист* 1%; *зеленеет, зелень* – по 0,4%; *выросло, кора, листва, листовенное, с корнями, с листьями, стоит, сук, сучок* – по 0,2%.

Доволі частотними є також реакції, що експлікують уявлення про плоді дерева як підсхему ДЕРЕВО¹. Це вже згадувані реакції: **дерево** – *яблуня* 3,4%; *калина, черешня* – по 1,5%; **дрэва** – *яблыня* 1,2% і *яблони* 0,2%; *груша* 0,3%; **дръво** – *череша* 0,7% і *череша, черешово* – по 0,1%; *круша* 0,5%; *орех* 0,4%, *праскова* 0,3%; *дряново, дюля, кайсія, маслина, маслинено, орехово, портокалово, слива, черница тощо* – по 0,1%; **drzewo** – *jabłoń* 0,4%; **дерево** – *яблоня* 0,6%; *абрикосовое, вишня, груша, калина, лимонное* – по 0,2%, а також реакції, що експлікують відповідну ознаку: **дерево** – *плід, плоди, плодоносне* – по 0,5%; **дрэва** – *плод* 0,5%; *плады* 0,2%, *плот* 0,2%, **дръво** – *плод* 1,2%, *плодове* 0,9%, *плодно, плодородно* – по 0,1%; **drzewo** – *owoc* 1,1%, *owose* 0,7%, *owosowe* 0,4%; **дерево** – *плодоносящее, с плодами* – по 0,2%.

* Порівн. подібне явище при переході від цілого до частини, що відбувається також на один крок "униз": нормально *палець руки* або *ноги*, але не **ніготь руки* або *ноги* (при можливості сказати *нігті на руці* або *нозі*) чи **нога* або *рука тіла*.

⁵¹ Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. С.124.

⁵² Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. P.371.

Менш частотними є реакції, що експлікують схему ДЕРЕВО² (**дерево** – *хвойне* 1,5%, **дърво** – *иглолистно* 0,1%. **drzewo** – *iglaste* 0,7%), а також членів категорії, що підпадають під цю схему (**дерево** – *сосна* 2%; *ялина, ялинка* – по 0,5%; **дрэва** – *сосна* 1,4%; *ёлка* 0,5%, *ёлка, дуб; ива, сосна, тополя, эўкаліпт* – по 0,2%; **дърво** – *бор* 1,1%, *ела* 1%; *чам* 0,2% і *чамово* 0,1%; *Байкушева мура, кедрово* – по 0,1%; **drzewo** – *sosna* 1,5%; **дерево** – *сосна* 0,6%). Деякі реакції експлікують також метафоричне розширення цього фрагменту схеми ДЕРЕВО² у зв'язку з його розгалуженою будовою: **дерево** – *генеалогія, родовід, роду, сім'я* – по 0,5%; **дрэва** – *генеалогії, радаслоўная, сям'я* – по 0,2%; **drzewo** – *genealogiczne* 2,6%, *rodzina* 0,7%, *rodowe* 0,4%; **дерево** – *генеалогическое, поколений* – по 0,2%. Ще менш частотними є реакції, які експлікують схему ДЕРЕВО³: **дърво** – *пальма* 0,3%; **дерево** – *пальма* 0,4%.

Проте Дж. Тейлор заперечує існування абстрактних схем. На його думку, якщо “абстрактна схема дерева, яка охоплює дуби, сосни, генеалогічні дерева і дерева дериваційні”, дійсно існує, то спільною властивістю цих дерев є лише те, що вони розгалужуються – в прямому або переносному значенні; “проте не все, що розгалужується, є деревом; не можна, наприклад, назвати деревом розгалуження доріг на перехресті”⁵³. Крім того, вважає він, через схему не можна пояснити, чому приналежність до прототипу є градуйованою, а також зауважує, що категоризація через прототип розвивається раніше, ніж категоризація через схему⁵⁴. Це останнє положення, на нашу думку, вимагає емпіричної верифікації. Що ж до першого його зауваження, то варто зазначити, що ці два явища – прототип, який формує центр категорії, і схеми, які її структурують, – постійно взаємодіють між собою. Про це свідчить, зокрема, той факт, що схеми, які належать до певної категорії, самі можуть бути прототипними (ДЕРЕВО¹) або периферійними (ДЕРЕВО³), як і відповідні атрибути.

Отримані реакції, з одного боку, експлікували членів цієї категорії, її прототипний центр і периферію (між якими, у свою чергу, існує нечітка межа), що утворюють нежорсткий екстенціонал категорії, а з другого – відповідні схеми з їхніми атрибутами (які також є градуйованими), тобто, дали змогу виявити нежорсткий інтенціонал категорії ДЕРЕВО.

Отже, асоціативний експеримент підтверджує існування різних способів категоризації (зокрема на підставі прототипу і схеми), що тісно взаємодіють між собою. Зіставні дослідження цього явища дадуть змогу виявити психологічно релевантні відмінності в концептуалізації співвідносних категорій у свідомості носіїв різних мов і культур.

⁵³ Taylor J.R. Kategorizacja w języku. S.102.

⁵⁴ Ibid. S.102–103.

**STRUCTURE OF COGNITIVE CATEGORY
THROUGH THE PRISM OF AN ASSOCIATIVE EXPERIMENT
(on the material of Slavic languages)**

Svitlana MARTINEK

*The Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska Str. Lviv, 79000, e-mail: s.v.martinek@gmail.com.
General Linguistics Department*

The article investigates the structures of cognitive categories in the consciousness of Ukrainian, Belarusian, Bulgarian, Polish, and Russian speakers via the data of the associative experiments. The psychologically relevant prototypical centres of the categories BIRD and TREE in the minds of bearers of those languages were revealed.

Key words: cognitive category, prototype, associative experiment.

**СТРУКТУРА КОГНИТИВНОЙ КАТЕГОРИИ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АССОЦИАТИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА
(на материале славянских языков)**

Светлана МАРТИНЕК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, e-mail: s.v.martinek@gmail.com.
Кафедра общего языкознания*

В статье исследуются структуры когнитивных категорий по результатам ассоциативных экспериментов с носителями украинского, белорусского, болгарского, польского и русского языков. Выявлены психологически релевантные прототипические центры категорий ПТИЦА и ДЕРЕВО в сознании носителей этих языков.

Ключевые слова: когнитивная категория, прототип, ассоциативный эксперимент.

Стаття надійшла до редколегії 21.12.2011
Прийнята до друку 27.01.2012